

ՄԱՅՆԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՉԸՔՐՈՐԻՆ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԳՆՈՒՆԵՆՑ ԵՒ ԻՒՐ ՏՈՂԵՐԸ

Վեշտասաներորդ դարու հայ անձանսժ տաղասացնիսն է Ջաքարիա, ծաղկած Ղլթմա-մարայ ջրաւէտ ափանց վրայ, ուսած եւ ապրած բանաստեղծ ջրջանակի մը մէջ: Իր կենսագրութեանն ունինք բարեբախտութեամբ բաւականաչափ կարեւոր գծեր:

Հայրենեաց էր Ջաքարիա Բզնունեաց ափանց վրայ հաստատուած խժիժ գիւղէն¹, եւ ասկէ առեալ կը կոչուի «Լիմլիցեցի»: Բնակութեամբն թէ գրացոյթեամբն յայտնի չէ, իր կենաց համար նշանակալից եղած է Լիմ անապատն ալ, եւ կը յորըրջուի երբեմն «Լիմցի»²: Ջաքարիա տոհմով կիշնար Հայոց պատմութեան մէջ անուանի Պառնեանց տոհմէն³. Բւ արեւմտեան կապ մ'ունեցած կը թուի ԺԴ դարու բանաստեղծ Խաչատուր Աղաճառեցւոյ հետ⁴: Ծնունդն պէտք է զետեղել ԺԵ դարու երկրորդ կիսուն հաւանականաբար: Ծնողաց անունները յայտնի չեն, բայց ունեցած է նաեւ եղբայրներ, զորոնք իւր մէկ յիշատակարանին մէջ յիշել կը ինզրէ:

1 Հմմտ. վարք Թ. 1 տաղն: Խիչի, այսժ Խիչի կամ Խիչի կոչուած, գիւղ մ'է, որ կը գտնուի «Վան-Տոսպ գաւառակի Թիմարայ մասին մէջ, Բզնունեաց ծովակէ եկեղեց, Վաղայ բերդին արեւելեան եւ Լիւայ իջնաի արեւմտեան կողմը: Իւնի Ս. Ստեփանոս անուն եկեղեցի մը եւ 1000-է աւել տուն, ըստ Ս. Էփրէմիսի: Բնակչաբնիկ բաւաւարն, Թ. 169: Կամ ըստ Գ. Էփրէմի: Սրբաբայրն, անգագրութեան Վասուր բականի-Վանայ իմաստագիրն որ եկեղեցաց, վանորէից եւ ուսումնարանաց, Տփղիս 1802, էջ 74, Կառուց կղզւոյ Աւեր գիւղի շուրջ գտնուող 4 գիւղերէն մին է:

2 Հմմտ. վարք Թ. 4 տաղը:
3 ՄԱ եւ Երվորդ կենսագրական ծանօթութիւնքն մեծաւ մասամբ կը քաղենք Ջաքարիայի յիշատակարաններէն, զորոնք ունինք Սաղի կաթողիկոսեան Ղլթմաճորի վարուց երկու ինքնագիր շեռագրաց մէջ: Հմմտ. այս մասին առ. պատմ. Հ. Յ. Տաթևա՝ Ուսումնարանութիւնք Սաղի-կաթողիկոսեան վարուց Ղլթմաճորի, Վիեննա 1892, էջ 90 եւ յ:

4 Ձեռ. Մատենադարանի, Թ. 98, թղ. 74ա (Հմմտ. Տաթևա՝ անդ. 125): «Որք լոյս զաղիղովմ բարառութիւնն» գործարող սորին լիւսագրուք կիշտիցի, Է-է-նայն լուսաբոյի Ջաքարիայ իւր-իւրոյ» գծագր եւ նկարող Ալէկսանդր գրողս յիշել է Տէր-ի
Եւ այլուք նոյն շեռագրին մէջ (անդ. թղ. 25բ):

«Ջաքարապետն աստուածաբար, վիշապաբնիկ Աղաճառեցի, Է Է լուսաբոյի նորին» Ջաքարիայ ախմար գրնութիւնք, Բաղդաժ լաւիւն Նորոգել զիշտասկ հարանց իմ նախնիս:

Բարձրագոյն դաստիարակութիւնն եւ ուսումներն առած է առ ուս Եղիշէի, Եսայի եւ Գրիգոր վարդապետաց:

Եղիշէի վարդապետ ապահովապէս այն Յիշատակագիրն է, որուն ձեռքէն գրուած կը յիշատակէ Հ. Պոտուրեան¹ երկու յիշատակարան յամէ 1512 «ձեռամբ անխտաւ գրչի Եղիշէի»: Ասոր ձեռքէն է անշուշտ նաեւ այն փոքրիկ տաղն, զոր Կ. Կոստանեանց 1623ին գրուած Սաղմոսարանի մը մէջ գտած հրատարակած է²: Վախճանած է Եղիշէի 1544ին մեծ սուգ թողող Ջաքարիայի: Հասն ածուկ կապերով զօրուած կը թուի Ջաքարիա իւր ուսուցչին հետ, իր մէկ ուսանաւորին մէջ կ'անուանէ զանի «Ջաքարապետ սիրալի, Տէր Եղիշէի Ղլթմաճորցի»: Առ սա ուղղուած կ'ենթամարտ 1538ին յորինուած «Ջոքր անմարմնոցն, տաղը, Եղիշէի եղած է նաեւ աշակերտակից (կամ թերեւս վարդապետ իսկ), ինչպէս կ'ընեալ, Գրիգոր Ա. Ղլթմաճորցւոյ, որ նուիրած է առ իւր սրտակիցն յամի 1524 տաղ մ'ալ սկզբնաւորութեամբ» «Գովեալ սուրբ հայր ոմն յարակալ»³, որուն տներու սկզբնատաղը կը յագեն «Գրիգորիսիւն», եւ վերջապէս «Եղիշէի Սեփիւն է», շատ նման Ջաքարիայի վերոյիշեալ տաղին, որ նմանութիւն մ'է ըսկ ասոր:

Եսայի վարդապետի մասին տեղեկութիւն կը պակսի մեզի, իրեն համար օրինական է Ջաքարիա Հռոմ Ղլթմաճորցի վարուց պատմութիւնն ընտիր գրութեամբ⁴:

Գրիգոր Ղլթմաճորցւոյ անձն դժուար է որոշել համանուն եւ ժամանակակից Գրիգորներու մէջ: Ջաքարիայի օրով ԺՁ դարու առաջին քառորդէն ծանօթ է ինձ երկու Գրիգոր վարդապետ եւ աշակերտ, երկուքն ալ Ղլթմաճորցի: Առաջինն ունի կից յորըրջանք մը՝ բառուական, որ երեք կաթողիկոսի հետ նոյնի մաստ է, Ջաքարիա աշակերտած կ'ըլլայ Բարու-նապետիս, եւ այս դէպքին հարկ կ'ըլլայ աւսումնասիրել եւ ճշգրտել Ղլթմաճորցի երկու Գրիգորներու կաթողիկոսութեան անորոշ տարիները, զոր այլուր կը թուողնք ի գլուխ հանել:

1 ԲԱՊ. 1905, էջ 492:
2 «Է Եղիշէի վարդապետն Ղլթմաճորցւոյ տաղեալ երկու յիշատակ աշակերտ, եւն սկզբնաւորութեամբ, ընդ առնեն 8 տաղ. հրատ. Նոր ժողովածու, Գ. Վաղարշապ. 1903, էջ 42:
3 Թ. 884, Թղ. 18ա-19ա Մատենադարանի: Այլուստ անձանթ է քոյսոք տաղը:
4 Հ. Ալեւա՝ Արարատ, 268, կ'իմանայ Հոս Եղիշէի նշնքի, ու ուղղութեամբ, ինչպէս նկատած է եւ Հ. Տաթևան անդ, էջ 90 եւ 126:

Նկատելով որ Զաքարիա աշակերտած է Յովսէփ եւ Գրիգոր Աղմամարցիներու, կարելի է հետեւեցնել թերեւս թէ եղած է երբեմն յԱղմամար:

Յայտնի չէ թէ որ տարին, Զաքարիա ձեռնադրուած է եպիսկոպոս Վանայի Գնու-նեայ¹, սակէ առեալ մերթ կ'անուանէ ինք զինք նաեւ «Գնունցի», ինքն կ'անարկուի ապահովապէս յամի 1524 Մովսէս Առնշ գիւղն գրուած Աւետարանին մէջ «ի հայրապետութեան ճեառն Ներսէսի եւ յառաջորդութեան ճեառն Զաքարիայի»², Լ. Տաշեան (էջ 126) նկատելով յս. կենսագրելոյ ազգակցութիւնը կը կարծէ. «Թերեւս նոյն իսկ այս կենսագրաց վանաց առաջնորդ էր յաշատրոյ շառակողն Զաքարիա, որ եպիսկոպոս կը կոչէ ինք զինքը, եւ որուն ժամանակն որոշ չեմ կրնար գտնել», Ննթարու թիւն սակայն որ եւ իցէ հիմ չունի. եւ Լ. Տաշեան կը գրէր սողընք³, երբ անձնածոթ էր իրեն կրափոր-գեան Չեռապիւն, որ իրաց ուրիշ մեկնութիւն տուաւ:

Ներկար տարիներով բազմած չ'երեւար Զաքարիա ամբողջն վրայ. շարժառիթն անմեկ-նելի՝ ձեռք առած է պանդխտութեան ցուպն եւ հեռացած հայրենիքէն: Արդէն 1538ին թողուցած էր Գնունեաց սահմաններն, վասն զի այդ թուականին յորինած «Զօրք ան-մարմնոց», ոտանաւորին մէջ իր մասին կը գրէ ի միջի ալլոց.

«Գնունեաց գաւառն կը տարածուի վանայ հի-սիսային կողմ, ուր կը գտնուի Սմայր բերք, Քերիք եւն: Ըստ Հէրենցի (անգ) կը համապատասխանէ այժման Թի-մարայ գաւառի սահմաններուն: Զարմանալի է որ ցայսօր առանց քննութեան մնացած է Հայոց հին պատմութեան մէջ բաղձնածոթ ազգիս գրուած երկրին սահմանները: Անտուն Արծուռի (էջ 308) առաջին անգամ կը յիշէ Գնունեաց գաւառն Արշէլ քաղաքով (յամի 1041). վա-րդոն Պատմիշ (էջ 77) գաւառիս մէջ կը զնն նաեւ Աշի-սիսը — «Առ սա (առ Աշիս) բոլոր կալեւն աղբի Գնու-նեայ» թափել գնառն յիսմայրեցոցն, որոյ երթեալ հազար տարով Աշիսիցիս գաւառ, եւ առ ինքն գումարեալ զա-մնայն ազնւ արիւն ի բրանայ, ստանի բնակեցուցանէ ի Տայսր, ինչ քարուն Աւաքել Դարժեփեց պատմելով Սի-րուս վկայեն († 1655) ծագատմութիւնն կը գրէ. «Եր ոս այժմեան վասպուրականի, ի գաւառն Գնունեայ» որ յայժմ սոյն Ամուկ, ի գեղջեն, որ կոչի Սիւր-ը (Առա-քել, 542 — Հայոց Նոր վկայեն, 467): Ինչ ծանօթ են Գնունեաց եպիսկոպոսներն յամի 510 Պապոս, որ գեա 555ին կենդանի էր (Գրիգ. Թ. 42, 74), յամի 645 Դուռայ ժողովոյն ներկայ էր Տէր Թեոփորոս (ՄԱԲ. Թաղեան. Կա-նաւ Դուռայ ժողովոյն, էջ 27), 726ին Մանազկերտ ժո-ղովին մէջ Յովհաննէս (Հանգ. Սմ. 1905, էջ 216): Անկէ մինչեւ Զաքարիոս չի յիշուի, որով մեզ մատչելի աղբերք կը երեւն:

¹ Հայապատմ. Գ. § 385, էջ 269:

«Իւսմամբ միտք իմ ի քեզ պարէ
Մարտիկան եմ ի տանէ
Զաքարիայ սա գրեալ է
Ի թափառելի օմն աղբատէ»:

Յամի 1544 կը գտնուէր Կ.Պոլսի ի Սու-լիմանասարի, երբ պատրիարքութեան ամբոն կը նստէր Աստուածատուր վարդապետ (1537—1550): Թէ յառաջագոյն արդէն ծանօթ էր Աստուածատրոյ, չենք գիտեր⁴, բայց հոս կը բարեկամանայ սիրոյ սերտ կապերով. եւ անոր խնդրանքը կ'որինակէ Ստրոյ կալսթենեայ Աղեբ-սանգրի վարուց օրինակ մը՝ ընտիր գրչութեամբ, որ այժմ կը պահուի ի Մանչեստր John Rylands գրաւաճառի քով: Ասոր վրայ կը խօսինք վարը մանրամասնութեամբ: Մատենին վերջն գրած է Յիշատակարան մը եւ ոտա-նաւոր ընծայական մը. վերջինս յետոյ հրա-տարակելուն մտքով, կը բերենք հոս յիշատա-կարանն ամբողջութեամբ⁵:

«Յնչորտուրան այսմ դասի.

Փառք ամենազար տէրութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերո: Որ ետ կարողութիւն տկարագ⁶ Զաքարիայ մեղապարտ եպիսկոպոսի, պիտակ անուն բանի խնդրողի. հասանել յաւարտ Պատմութեան աշխատհայեան Աղեկանդէրիս: Որ քրքցեալ ի խը-դրոյ բազմեղանիկ եւ յոյնքանեան, շնորհապարդ եւ բանիբուն վարժապետի Տէր Աստուածատուր պատրիարքին. որ այժմ նստի յամբոս հայրապե-տին Յովհաննէս Ոսէրեբանին ի Կոստանդնուպո-լիս անձաշտը պատուով՝ ընկալեալ զինանու-թիւն ի սուրբ յԱրքիսարդէն մերմէ: Որ ցանկացող եղեւ այսմ կտակի. ի վայելումն անձին իբրոյ՝ բա-րեւորի: Եւ յետ աստեաց յիշատակ բարի յեկե-ղեցի. իւրն եւ ծնողաց իւրոց. հաւրն Եպիսկոպին. եւ մաւրն Մահապալին. որոց Տէր Յիսուս Քրիստոս ողորմի: Եւ վայելել տացէ զսա ընդ երկայն աւուրս Տէր Աստուածատուր քաւչապետին: Եւ ես թա-փուրս յամնայն բարեաց զԶաքարիայ մեղապարտ եպիսկոպոս աշակերտ շնորհապարդ Գրիգորիս կա-թողիկոսին. եւ Յովսէփ վարպետին. որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի դասս անմահ հից. եւ եղեւ ինչ մեծ

¹ Աստուածատուր, որ աւելիքան էր Գերբնոցի Մաղաքիս վարդապետին (Մեք. Օր. 1903, էջ 83, մահուան տարին կը գրուի 1555, կարգով 1550), թերեւս հարազատ եղբայրն իսկ ըլլայ Զաքարիայի, եթէ յետագայ Յէլաւա կարանին «Եղբայրս պարզապէս մտերմութեան յայտարար չէ: — 1523էն ծանօթ է Աստուածատուր Մեծփոփոցի մը. որուն խնդրանքը գրած է Գր. Աղմամարցի «Երազկուր տանն, հերքե արտոյ սաղն (Կոստանեանց» Գր. Աղմ. 48—53):

² Յաւնոս՝ անգ 157 հրատարակած է արդէն Ս. Վ. Պարսեանի ընդօրինակութեան համաձայն, ուր սակայն մասն է քանի մը անշղիւթիւն, զոր ուղղեցորդ Չեռա-պրին վկայեն: Ըստ լուսանկարին, զոր հոգացած է Guppy գրաւորան: Չեռապրին մէջ կը գրուէ Թ. 1824—1824 էրեր:

տեք: Եւ տեսի զիսփայք եւ զսերն ֆրէրիս մերոյ՝
յանձն առի եւ Աստուծոյ անդուլթեամբն կատա-
րեցի: Գրով եւ ծաղիկաւ սկով: Եւ երանգ երանգ
գունով աւճառեցի սիրայիւր եղբարս մեր Տէր Աս-
տուածատուր պրէկտիփոսին: Արգ որք հանգիպիք
սմա տեսութեամբ: Եւ կամ աւգտութեամբ ինչ
իւրիւր: յիշեցէք ի միտս բարիս եւ ի հայցուածս
պատկանաւորս զՏէր Աստուածատուր տեսուչս: Եւ
զիս պմեակաւ մեղաւք՝ զՋաքարիայ եպիսկոպոս
գծող եւ ծաղկող այսմ տառիս: Գրեցաւ սա ի
թիվիս Հայոց. Զ. Դ. Գ. (1544). ի Սուլի մանաս-
տիրս՝ ի բռնակալութեան Սուլտան Սուլէմանին:
Եւ գուրք հանգիպողք սմա՝ աղաչեմ զձեզ որ չա-
սէք բանն նախատանց այլ մանաւադր Աստուած
ողորմի:»

Աստուածատուր պատրիարքն ալ փոխա-
գարձաբար ի նշան գահութեան իւր նուիրէ
Ջաքարիայի անուան ռոսանաւորս²:

Ի յբարցոյնէ ի Տէր Աստուածատուր Էդեմոսի:

Ձատ եւ մաքուր յախտից մեղաց,
Աւարքինի եւ սրբակեաց,
Քարտուղարս գերազանց,
5 Անն իմաստից աղբիւր շնորհաց,
Բամից բոտ յայսմ սարսփի,
Ի սանիրայ հոգւոյդ հոսի,
Ահրմնէ մարմնոյս ածի,
Յեռեալ ի քիմն հոմանեռի:
10 Ի համառփիւս ծաղիկ նրման
Իմաստութեան տուն աւթարան,
Նարգիս քրքում ես սիրական,
Պայծառ շուշան եւ պալատան:
Հեղ եւ խոնարհ հրամանատար,
15 Ջհայցուածքս մեր յանձնի կալար,
Բաղում շնեիւ աշխատեցար,
Գրծագրեցիք մաղգարտաշար:
Դու ի Տեառնէ առաքեցար
Ի դիրքս յովմ աշխատեցար:
20 Մի նեղանար սիրուն եղբար,
Ձմեզ միշտ յիշել ապրեալդար:
Յորժամ շուես ի Սարմալալէս,
Եւ հեռանաս յանարժանէս,
Առ քեզ լեցի սա յիշատակ:
25 ՅԱստուածատուր վարդապետէս:

Այս թուականէս յառաջ կամ յետոյ
գացած է նաեւ Հռոմ՝ «սա պապն Ֆրանկաց»,
ուր գրած է «սրբագրեալ ի գրոց հոռոց, Աղեք-
սանդրի վարուց երկրորդ օրինակ մ'ալ՝ զար-
գարած ոսկով եւ տնօրինականով եւ ռոսա-

նաւորով», եւ բերած է «ի Հայս ի պարգեւս
մեծ վարդապետին եւ քաջ վարդապետին իմոյ
Եսայեայ»:

Այս մեր բոլոր գիտածը իր մասին: Մա-
հուան թուականն եւ այլ պարագայք կը մնան
հետեւաբար անստոյգ:

Անցնինք իր գրական գործոց:

* * *

Գնունեաց եպիսկոպոսիս գրաւոր աշխա-
տութեանց վրայ խօսեալ ժամանակ պէտք է
ծանրանալ ամենէն յառաջ Աղեքսանդրի վա-
րուց խմբագրութեան վրայ: Այս մասին բաւա-
կանաչափ ճառած է արդէն Հ. Տաշեան իւր
մենագրութեան մէջ¹: Կարեւորներն կը քաղենք
համառօտիւ:

Ստոյն կալիսթենեայ Աղեքսանդրի վարուց
հին հայ թարգմանութիւնն ծր—ծե գարուն
նոր խմբագրութեան ենթարկուած է խաչատուր
Կեչառուեցոյ ձեռքը՝ «Հիւսելով գրութեան
մէջ իւր քերթութիւններն եւ նման կտորներ»,
(էջ 95), զորոնք ապա ճոխացուցած են Գրի-
գորիս Աղեմամարցի եւ մանաւանդ ասոր աշա-
կերան Ջաքարիա այլեւայլ կաֆաներով:

Ջաքարիայի խմբագրութենէն երկու օրի-
նակ ունինք. մին է Հ. Տաշեանէ Սոյո օրինակ
կոչուածն², զոր ընդօրինակած է Ջաքարիա ի
Հռոմ, ինչպէս կը ծանուցանէ կարեւոր յիշա-
տակարանիս մէջ, զոր ի մէջ կը բերենք հոս³:

«Եւ արգ զայս այսպէս համեմատեալ՝ մի
սագտանիմք յոմանց, զի զպատճառն վերագոյն
ճառեցաք. այլ ընթեռնելով զսա՝ յիշման արժանի
լիցի ի ձեռք խաչատուր Կեչառուցիս, ընդ նմին եւ
Ջաքարիա եպիսկոպոս գծող եւ նկարող, զի ի
յարմարումն սակաւ բանիցս եւ ի գրչութիւն
գրոցս հաւատով աշխատեցաք. նա զի հեթանոս-
ական գրեալքն անմիաբան են եւ անվայելուշ՝
ի վերոյ շաղկապ բայիւք որակացեալ: Եւ ի
ներքոյ լի սնտի կարծիւք եւ խաբուութեամբ, որ-
պէս առ Գրասիրտն Պաղոմէսիւ անպատուեցաւ:
Իսկ զայս Պատմութիւն աշխարհային Աղէկ-
սանդրու, զոր գրեցի իմով ձեռամբս ի մեծ քաղաք
Հռոմ առ պապն Ֆրանկաց, ի յաթոռ նստեալ
Պետրոսի եւ Պաւլոսի առաքելոց, սրբագրեալ ի
գրոց հոռոց, սակաւ աւգափ, եւ զարդարեցի ոսկով

¹ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն կալիսթ. վարուց
Աղեքսանդրի, էջ 85—136:

² Մեր Մատենադարանի Թ. 98, որ Ս. Պետրոսեանի
ձեռք բաղդատուութիւն մ'է Սոյո օրինակն եւ Տղապու-
թեան. հմտ. Բագրի, էջ 367—68 եւ Ս. կալիսթ. էջ
120—132 եւ 152—55:

³ Հեռ. Մատենադարանի Թ. 98, թղ. 75ա—բ. նոյնն
հրա. եւ Տաշեանի անդ 88—89:

¹ Հեռագրին մէջ գրուած էր «Սուլիման աստիւոյ
գիտմամբ՝ միացնելու արգելէք ըլլալուն պատճառաւ նա-
խորդ Գրեցանի երկայնատու ան Գր»:

² Առջին անգամ հոս ի լոյս կը տեսնէ ռոսմաւորս
Կրաֆորգեան Ձեռագրէն (Թղ. 183ա): Սկզբնապէս կը
կոչուեն «ՋԵԲՆԻՒՅԵՒ»՝ Օրբնափն ունէր 19 «ի
դիրքի», եւ 1902 «Ջաքար»:

և անարեւելանով, եւ աւստաւորով, ի փառս Փրկչին. եւ բերեալ ի Հայոս պարգեւս մեծ վարդապետին եւ քաջ վարդապետին իմոյ Նույնայ, եւ պարեմ եղբարցն իմոց եւ հարցն Պաւլանց ստիմին. զի եւ սակաւ աւերի ինձ եւ այլ համբաւաց, որք կամին աւերիլ յԱզգկանդրէ. զի թէ պէտ էր յընտրել եւ ի հին աւերակէ, այլ անյարմար եւ չազգապի. վասն զոր գտեալ եւ քերական քերականութիւն, արարի անսուտարեւելի ճանապարհ. զի ի յընթեհուն իմաստցին պրէտիկոյքն, քարտուղարք, եւ ապա իմաստցին զիմ աշխատանս ի սմոյ, զոր լեռպէս վատահեցի:

Այս տողերու համաձայն Ջաքարիա իւր առջեւի բնագիրը՝ Խաչատուրյ եւ Գրիգոր Ալեքսանդրոյ խմբագրութեամբ, «Զարգարած եւ ոսկւով», այս եւ ոսկնեկարներով զոր միշտ պարծենալով կը յիշէ եւ այլուր. այսպէս «Ջաքարէ եպիսկոպոս գծողս եւ նկարողս Աղեքսանդրի գրոց», ի՞նչ Ջաքարիայ եպիսկոպոս նկարողէ, եւն: Բայց հոս պէտք է դիտել, որ, ինչպէս Է. Տաշեան կը միտի կարծել (էջ 130) ամէն նկարագրող օրինակք վարուց Աղեքսանդրի Ջաքարիայի հետեւողութեամբ չեն. այսպէս Ջաքարիայի ժամանակից Յովասափ Սեբաստացի մի եւ Նոյն տանն (1535) օրինակած եւ նկարներով եւն կալութենէսի գործն, որ այժմ կը պահուի Բերլինի Մատենադարանը (Cod. Arm. 100):

Երկրորդ զարգարած է «տնօրինականով», այսինքն տնօրինական ոտանաւորներով կամ կաթաներով, զորոնք որոշելու համար Խաչատուրյ կամ Գրիգորի հաստաւորներն երբեմն «Զք», համառոտագրութիւնն կը դնէ քովը եւ երբեմն «Ջաքարիա եպիսկոպոս», Բայց կան հաստաւորներ ալ որոնք թէեւ անանուն են, բայց իր գրիչը մատնանիշ կ'ընեն. Է. Տաշեան (անդ, էջ 132) նշանակած է այսպիսի քանի մը հաստաւոր:

Այսպիսի անանուն հաստաւորներն ալ պատշաճ համարեցանք ստորեւ ի շարս Ջաքարիայի հաստաւորներու զետեղել՝ ոչինչ հակառակ ապացոյց գտնելով Տաշեանի հաստատութեան դէմ: Մտադրութեան արժանի է հոս Է. Տաշեանի խօսքերս. «Ասոնցմէ դուրս լիճ կան ուրիշ կտորներ Ջաքարիայի՝ որոշ չինք կընար ըսել: Ինչպէս նաեւ ոչ այն ամէն՝ որ ձեռագրաց մէջ Ջաքարիայի կը արուր՝ պէտք է որ ապահովութեամբ վերնոյն ըլլայ. նոյնպէս նաեւ կրնան շատ մ'այն անանուն կտորներու մէջ Ջաքարիայի ըլլալ, ինչպէս արդէն քանի մ'այսպիսի կտորներ յիշեցնեմ» (էջ 132): Ի

հարկէ հոս խափն մեր Թ. 98ի վրայ կարելի չէ տարածել, քանի որ նախագաղափարն ինքնին Ջաքարիայի գրէն եւ Հատ աւերի գիրքին պիտի ըլլար այս կէտիս մէջ մէն մի հաստաւորներու հեղինակն ճշգրտել, եթէ ամբողջութեամբ մատչելի ըլլար մեզ երկրորդ Օրինակն Ջաքարիայի ձեռքէն:

Այս Օրինակն սեպհական էր ժամանակաւ անգղիական Lord Crawford and Balcarres գերդաստանի ընտանեկան մատենագրանին, եւ կը կրէր հայ գրագրաց կարգին մէջ Թ. 3: «Մագաղաթեայ, բոլորգիր, 183 թղթով», Չեռագիրս հանգամանքով նման է Սոյո օրինակին՝ նկարազարդ ոսկեխառն գոյներով եւ կենառու. եւն ոտանաւորներով: Գրոցս երրորդ թերթէն 8 թուղթ եւ իններորդէն 2 թուղթ պահաս է. ունի 119 նկար եւ աւերի քան 200 ոտանաւոր. այսպէս կը նկարագրէր Ս. Վ. Պարոնեան յամի 1892 առ. Հ. Տաշեան թղթին մէջ: Այժմ կրաֆորդեան Մատենադարանն ստացած է հայեւրէն գրչագրներով հանգրժ The John Rylands գրաւաճառանոցն ի Մանչեսթր, որուն գրաւաճառն A. Guppy խնդրանքս ի ձեռն Պրոֆ. Կոնիքերի գրաւաւորամագրութեան ներքեւ կարեւոր յիշատակարաններու լուսանկարը: Չեռագիրը ծագած է ինքնին Ջաքարիա եպիսկոպոսի ձեռքէն, եւ զուր է այս մասին Կ. Բաւմանի անի կասկածն թէ «այլ ձեռագրաց արդիւնք է, եւ հետեւաբար կրաֆորդեան օրինակը Ջաքարիայի իսկական ձեռագիրը չէ», (Տաշեան՝ անդ, 182—3):

Ստորեւ պիտի տանք Ջաքարիայի Վաֆաներու ամփոփ հրատարակութիւնը մեր 98 ձեռագրէն հանելով:

* * *

Բաց ի կալիսթենեայ Աղեքսանդրի վարուց նոր խմբագրութենէն ունեւք Ջաքարիայէն նաեւ հարուստ թուով տաղեր: Երկու խմբի կրնանք բաժնել զասոնք. 1. Հարազատք եւ 2. Երկբայականք: Վասն զի մեզ ծանօթ են «Ջաքարիա եպիսկոպոսի», ընծայուած 14 տաղ, որոնց սակայն մէկ տաղասացի վերաբերելն դժուարին է հաստատել: Ասոնք են.

1 Մանրամատնութիւնք Ձեռ. մասին անդ, էջ 156—60:

2 Հինն, որուն վրայ յեղան է Բաւմանի անդ, էջ 26-ագրին: Ստիլման աստիք, ձեռն, որ, ինչպէս կանխեցնք ըսել, նպատակու անգի ունեցած է, եւ ոչ սպիտակեամբ:

3 Ձեռ. մասին անդ Տաշեան՝ անդ, 165—166:

Ե. ՀԱՐԱՋԱՐՈՒՄ.

1. Տաղ ի խժըժեցույ Ջաքարիա եպիսկոպոս ամենայն Գնունեաց:

“Առաջին մարդոյն նմանա...”

2. Տաղ վարդին եւ Բլբուլին ի Ջաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց:

“Ահա պաշտառացաւ լոյսն արեգական...”

3. Տաղ վարդին եւ Բլբուլին ըստ անուան երգողին ի Ջաքարիա եպիսկոպոս:

“Իսկ Գարուն երբ քաղցրիկ հնչէ...”

4. Տաղ վարդին եւ Բլբուլին ի Ջաքարիա եպիսկոպոս:

“Այսօր դառնայ արեւն ի խոյն...”

5. Տաղ ըստ անուան երգողին ի Ջաքարիա եպիսկոպոս. Գովասանութիւն ու մեքն վարդապետի:

“Ջօրք անմարմնոցն հիանալով...”

6. Ընծայական առ Աստուածատուր պատրիարք ի Կծողէ Ջաքարիայէ:

“Ի մեղսամած մատանց ընկալ...”

Բ. ԵՐԿԻՐԱԾԱԿԱՆՔ.

7. Տաղ վարդապ խաչին ի Ջաքարիայէ վարադեցույ ասացեալ:

“Ջվարագ ասեմ զբաղձալին...”

8. Տաղ ողորմուկ:

“Ջառածեալ մեղք եղկիւի...”

9. Տաղ ի սուրբ Կոյսն Մարիամ:

“Ամենօրհնեալ սրբուհի,
գուստրը Գաւթի արքայի...”

10. Տաղ վասն Ղարկուլեան:

“Ի քէն Տէր հայցեմ, Հայր զթական...”

11. “Անեղ լոյս ընդ Հօր Ուղին,
Որ կազմեաց պատկեր նախնին...”

12. “Տունկ ես ամենայն ծաղկանց,
Բնորեալ ի բազում ականց...”

13. “Օրհնեալ ես միշտ ի յեռեքան,
Ընծառ շնորհք իմաստութեան...”

14. “Տարիամ ի լեռուն բաղձական,
Առ խորանին քու սրբութեան...”

Ցանկիս առաջին թ. 1—5 տաղերն աներկայ Տարազաւոր կը համարինք Գնունեաց: Հիմունքներ առ այս մեր թ. 684 շեռագիրն, որ առաջին 5 տաղերն իբրեւ միեւնոյն հեղինակի գործ միահեծաւ կը յորդրեն: Ասոր հետ կը հաշտուին նաեւ լեզուի եւ ոճի նշանները: Թ. 2ը՝ Հայերգ, էջ 86, կ'ընծայուի՝ “Խաչատուր եպիսկոպոս ամենայն Գնունեաց”. մեղք անյայտ է Տէվկանցի հոս օգտուած աղբեր արժէքն. մեր օրինակն սակայն կը բառնայ ամէն տարակոյս: Վեցերորդը նոյնպէս կասկած չի վերցըներ, կրեւով վրան բացայայտ հեղինակին կնիքը: Գծուարութիւնը կը բարդուին ամենայն սաստկութեամբ թ. 7—14 տաղերու վրայ:

Թ. 7. կ'ընծայուի Ջաքարիա վարադեցուց, որ հաւանականաբար Ժէ դարու համանուն առաջնորդն է վարդապ: Եր ապա Կ. Պոլսոյ պատրիարք¹ ալ եղաւ (1628—1633)², թիւէ շեռագիրը մասնաւոր գծուարութիւն չ'արուցանեն առ այս: Ինձ ծանօթ երկու շեռագիրք Ժէ—ԺԸ դարերէ են: Գնունեաց եպիսկոպոսն ալ սակայն վարադէն շատ հեռու չէ ապրած. եւ կրնար, ինչպէս Գնունցի, խժըժելի, Վեցի, կուռած է, նաեւ վարադեցի անուանուի:

Հայերգ, էջ ԺԵ, կը յիշէ Ա. Վ. Տէվկանց իբրեւ երգիչ “Ջաքարիա կաթ. Սոյ Ջուղաբցի”, որով ապահովապէս կ'անարկուի Ագարիա կաթ. († 1602), որուն ինձ ծանօթ երգերն “Ագարիա” կը կրեն վրանին: Թէ թ. 8—14 տաղերու մէջ ինքն ալ ունի՝ հեղինակութիւն, որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել:

Կայ երգիչ մ'ալ Ջաքարիա Ագուլեցի, որուն անունը գիտեմ միայն Տ. Վ. Պալեանի տողերէս³. “Ջաքարիա Ագուլեցի. Ժէ. դար: Ասոր մասին առ այժմ կենսագրական ծանօթութիւններ կը պակսին մեզի, Ջաքարիա երգած է շատ մը տաղեր ու երգեր, իր երգած տաղերէն օրինակ մը անցած ըլլալով մեր ձեռքը, կը գնեք այս տեղ”. հրատարակածն է թ. 8. “Ջառածեալ մեղք եղկիւի”, տալը, որ մեր երկու շեռագիրներու մէջ լոկ “Ջաքարիա”, յորջորջումն կը կրէ: Չունենալով ըստ այսմ որոշ ապացոյց, կը հրատարակեմ իբրեւ երկբայական ստորեւ ի շարս Գնունեաց տաղերու: Միանեմք թ. 10 շատ հաւանական կը թուի ինձ ընծայել Գնունեաց, նկատելով որ երգիչն “Ղարկույ, կ'ա-

¹ Ա. Գաւթի. 241. “Եւ Ջաքարիա վարդապետ յերկրէն վապուրական” 2. Գ. Գաւթի-Գաւթի Սարգիս Արքեպ. Կարապետ, Վիեննա 1909, էջ 314.

² Իբրեւին. 1897, էջ 738—39.

նուանէ ինք զինք՝, բան մը, զոր Զաքարիա արգէն ողբացած է թ. 4ին մէջ: Իրմէ կը համարիմ նաեւ թ. 9 տալն, զոր Գ. Մսերեան ճոռարտի մէջ հրատարակած է խորագրոյ ներքեւ. «Զաքարիայի ուրումն երգի Ս. Կոյն Մարիամ», Մեր թ. 577 շեռ. մէջ անանուն է. Ս. Ղազարու Ժ. Տաղարանի մէջ (էջ 154) Յուցակի մը համաձայն ընծայուած է «Կախկոպոսի», մը:

Թ. 11—12 ծանօթ են ինձ յիշեալ ցուցակէն, որուն համաձայն կը գտնուին Ս. Ղազարու Մատենագարանի Ա. Տաղարանին մէջ (էջ 547, 557), Նոյնպէս թ. 13—14 Նոյն Մատենագարանի «Ընդհանրական Ու», շեռագրին (էջ 397, 400) մէջ: Օրինակն չունենալով՝ հրատարակել չկրցանք հոս:

* * *

Զաքարիա իրբեւ ժամանակակից, հայրենակից եւ զուգակից Ալթամարցի բանաստեղծ Գրիգորներու եւ բանաստեղծ խաչատուր Կեւշառուցույ արեւնակից, երգած է Նոյն խանգով, Նոյն զգածումներով եւ Նոյն պատկերներով, ինչպէս երգած են իր ժամանակակիցք: Քնարերգու է նա, վարդի եւ բլբուլի պատկերներու առջեւ խորհրդանշան հայեանքներով: Թէ այս կէտիս եւ թէ գաղափարներու բացատրութեանց մէջ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է Զաքարիա իւր ուսուցիչ Գրիգոր Կաթողիկոս Ալթամարցու բանաստեղծութիւններէ, զորոնք սիրած է, ամփոփած է ի մի, յաճախ կարդացած եւ հետեւած: Այսպէս «Ահա պայծառացաւ լոյսն արգական», տալն նմանութիւն մ'է Ալթամարցու «Եկտ գնալոյ վարդին», բանաստեղծութեան, մանր համեմատութիւնք թողլով այլոց, կը մատնանշեմ հոս պարզապէս այս տունը:

Տիրոս ամենայն ծագանցըն	Դաղկանցըն հաւատար
բոլոր,	գլուխըն գու ես,
Բազմիս ի գահայս որպէս	Որպէս զաղջայ եւ տեր
թագաւոր,	ամենաւորներ,
Արա զեւ արժանիքի ծառ	Գունեղեղ վայելելչ հոտով
այս զինուոր.	անդլլ եւ.
Որ ես եմ գեղեցիկ թըւալուն	Եւմեն առաւառաւ քան
չուն թեւաւոր:	զարեւ փայլես:

«Այս տաղի մէջ արժանուած են զգացմունքներ պոպոխի խոսքերով, որ կրկնում են «Վայրի հաւուկ մի եմ բռնած ու բերած ժողովրդական երգի մէջ» (էջ 46): Այս երգի մէջ շատ նոր բան մը չէ. մեր թ. 405 Տաղարանն, որ ԺԶ—ԺԵ դարից կը թուի, կը բաժանդակէ ի միջի այլոց նաեւ այս տաղը:

Աւելի մեծ է նմանողութիւնը Զաքարիայի «Զօրք անմարմնոց հիանալով», եւ Գրիգորի «Գովեալ սուրբ հայր ոմն յարակալ», ցայժմ անծանօթ տաղերու մէջ. Զաքարիայինը ուրիշ բառերով չըրձան է միայն Գրիգորի տաղին. օրինակի համար այս տունը:

Ջաքարիա.	Գրիգոր.
Նուաղեալ սիրտ իմ յոյժ Սուրբ եւ մաքուր հայր	տոլորի,
Խանգաղակաթ առ քեզ Ազգի պարծանք եւ անը-	պատուական
լինի:	
Սիրով կապեալ ընդ քեզ Եղբ փափաքեմ քո սուրբ	պարծանք
կապի,	
Ի՛նչ ի քեզի ոչ բաժանի: Քո անառակ սրգիս անբան:	
Ի՛նչ անմարմն փոքր իմ ի քեզ Երգեմ ձայնիս նուաղէ,	
պարէ,	
Մոլորական իմ ի տանէ,	Մոլորական եմ ի տանէ,
Զաքարիայէ առ գրեալ է,	Գրիգորեւէ առ գրեալ է,
Ի թափառնիկ ոմն աղբատէ:	Ի թափառնիկ ոմն աղբատէ:

Այս ամէն հետեւողութիւններով հանգերձ Զաքարիա ունի ինքնուրոյն ոճ մը, ոչինչ նուազ ողորկ եւ գրաւիչ քան ժամանակակիցները: Իր տաղերու մէջ եթէ թերութիւն մը զգալի է, այն կը կայանայ մանաւորապէս մտաց բռնազբօսիկ արտայայտութեանց մէջ. թերութիւն մը, որ հատարակ է ընդհանրապէս ամէն միջնադարեան բանաստեղծներու. որուն պատճառն պէտք է համարել տներու սկզբնատառերու եւ երբեմն վերջատառերու մէջ կապուելու մոլութիւնը: Զաքարիայի բոլոր տաղերն գրեթէ այսպէս արուեստակեալ են. առաջին, երկրորդ, չորրորդ եւ իններորդ տաղերու տնատառերու մէջ ջանացած է դասաւորել այբուբենը: Երրորդի մէջ յօդեմ «Ի ԶԱՔԱՐԻԱՅԷ», տասներորդին մէջ «Ի ՂԱՐԻՊ ԶԱՔԱՐԷ», իսկ հինգերորդին սկզբնատառերն կը կապեն «ԶԱՔԱՐԻԱՅ ԵՒԼԱՅԱՅԷ», վարջատառերն «ՂԱՐԳԱՊԵՏԻՆ Է»:

Մենք ստորեւ հրատարակել փորձելով Միջնադարեան Հայ բանաստեղծի մտաց արտագրութիւնքն առաջին անգամ, վստահ ենք թէ գրգիւ մ'ընծայած պիտի ըլլանք այլոց բանաստեղծիս այլ անծանօթներն ալ ի լոյս հանելու, ըլլայ գրչագրաց յիշատակարաններ իր ձեռքէն, որոնք իր կենսագրութիւնը կրնան լուսաւորել, ըլլայ նորանոր տաղեր, որոնք իր մտաց կորովութիւնն աւելի կրնան բարձրացնել:

* * *

Յեռագայ հրատարակութեան ժամանակ երկու շեռագիր գլխաւորաբար ունէինք աչաց առջեւ։ Առաջին 5 տաղերու համար ընագիր առած ենք Մատենադարանի Թ. 684 շեռագիրն։ Կարեւոր շեռագրիս նկարագրութիւնն կու տանք հոս համառօտիւ։

Թուղթը՝ 83։ — Մեծութիւն՝ 11×8 սմ.։ — Գրութիւն՝ միասին 7×5 սմ.։ — Տողը՝ 17։ — Թերթը՝ այժմ Ը—Ը։ — Նիւթ՝ թուղթ հաստ եւ ողորկեայ, գեղնագոյն։ — Կազմ՝ հին կաշեկազմ, — Հանգամանք՝ լաւ։ եզերքներն կան այլ եւ այլ ձառուութեան, պատռած ինկած են այժմ այլ եւ այլ թղթեր (Գ. թերթէն 2. Դ. թերթէն 4. Ե. թերթէն 4. Զ. թերթէն 1 եւ Ը. թերթէն 2. Թղ. 25 կիտով պատռած է։ — Գիր՝ բոլորգիր փոքր, հաստ եւ կանոնաւոր։ — Զարդագիրք՝ գրեթէ ամէն ոտանաւորի սկիզբը։ — Խորագիրք՝ սեւագեղ եւ մանր բոլորգիր։ տնտատաք կարմրագիր։ Լուսանցքն բաժնուած է ներսէն երկու նեղ եւ դրսէն երկու լայն կարմրագծեղով։ — Ժամանակ՝ ժ. Զ. դար, յետ 1540 տարւոյ։ — Գրիչ եւ ծաղկող՝ ապահովակէս Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց։ — Տեղի եւ Տէր անյայտ։ — Յիշատակագրութիւնը միայն թղ. 26բ. «Եւր զայս տաղը ասես, զանարժանս յիշես, երբ որ չի յիշես նա խի՛ն չասես», տես եւ թղ. 17ա, 47ա, 53ա։ — Տեղեկութիւնք՝ կողէ ներսը կը գրուի. «Առաքեցաւ փոքր ձեռագիրս ի Հ. Մատթէոսէ Հաճեան. Խոտորիւր՝ գտաւ ձեռագիրս ի Խնդաձոր, ի թաղն Բիշմիշն, ի ասն Կիլիսեան Բերովբէ աշայի, որ եւ ինձ զայս ի պարգեւ. 1904. Զ. 25», — շեռագիրս Տաղարան մ'է, ուր կը բովանդակուին. թղ. 2ա—42բ. Գր. Աղթամարցւոյ տաղերը, թղ. 43ա—բ. Յովհ. Թէկուրանցւոյ «Է մահ քանի զքեզ յիշեմ», տաղի մէկ մասը։ Թղ. 44բ—46ա Խ. Կոչառուեցւոյ «Թե մարդ ես, տաղն յարկակցներով։ Թղ. 47ա—61բ. Զաքարիայի 5 տաղերը. եւ 64բ—74բ Կարապետ Վարդապետի «Արարածոց տաղը», յօրինուած 1540ին։ Թղ. 75ա—83բ օտար նորագոյն ձեռագէ նոտրագիր մաս մը օրնունութենազրէ մը։

Գրիչն համարեցանք ժ. Զ. դարու բանաստեղծն Զաքարիա։ Առ այս յօժարեցուց զմեզ նախ շեռագրին բովանդակութիւնը, որ ինչպէս կը տեսնուի ժ. Զ. դարու (—1540) հեղինակաց երգերն ունի միայն։ Այսու կ'ունենանք մեզի տե-

minus post quam 1540 թուականը։ Ժամանակ մը, որ քաջ կը պատշաճի նաեւ Զաքարիայի երկրորդ հիմնունէնք Զաքարիա համարելու գրիչ ձեռագրին՝ այն մեծ նմանութիւնը, որ կայ Կրաֆորդեան եւ այս ձեռագիրներու գրերու մէջ։ Ըստ ամենայնի մէկ գրիչ եւ մէկ նկարագիր կը մասնանշեն երկու ձեռագրացս ալ գրութիւնը. այս տարբերութեամբ միայն, որ Կրաֆորդեան շեռագրին աւելի մեծ բոլորգրով գրուած է քան մեր Թ. 684ը (Կրաֆորդեան շեռագրին մեծութիւնն է 20.5×15.5 cm)։

Երկրորդ շեռագիր մ'ալ ունէինք աչաց առջեւ Մատենադարանի Թ. 663 Տաղարանը, որուն նկարագրութիւն է.

Թուղթը՝ այժմ 100։ — Մեծութիւն՝ 15×10.5 սմ.։ — Գրութիւն՝ միասին 10×6 սմ.։ — Տողը՝ 15։ — Թերթը՝ այժմ ԺԲ։ — Նիւթ՝ թուղթ հաստ եւ ողորկեայ, գեղնագոյն։ — Կազմ՝ շատ հին, ինկած են այժմ կողերը։ — Հանգամանք՝ շատ խեղճ. քայքայուած, բաժնուած եւ ինկած են շատ թերթեր եւ թղթեր։ — Գիր՝ նոտր։ — Զարդագիրք՝ ամէն ոտանաւորի սկիզբը։ — Խորագիրք՝ Կարմրագիր։ տնտատաք են կարմիր եւ մանուշակ գրերով։ — Ժամանակ՝ անյայտ, ԺԷ—ԺԸ դար հաւանականաբար։ — Գրիչն Բովհանէս (Թղ. 86բ)։ Մտախնձ Մատուռաւոր (Թղ. 67բ)։ — Տեղի՝ անյայտ։ — Կը բովանդակէ գլխաւորաբար Գրիգոր Աղթամարցւոյ տաղերը։

Բացի այս երկու տաղարաններէն գործածած ենք նաեւ Մատենադարանի Թ. 405 եւ Թ. 577 Տաղարանները։ Առաջինը յայտնի է արգէն Տաշեանի Յոյցակէն (էջ 856—57). երկրորդն ընդօրինակուած է Մկրտիչ Ոսկանեանէ յԱժդարխան յայմի 1742։ — «Տաղն վանն Ղարիպութեան», համեմատած ենք Կերլա Հայաքաղաքի ԽԳ. ա. տաղարանին հետ, որ օրինակուած է 1605ին Եակոբ Թախաճեցւոյ ձեռագրէ Զամադաւ։

Կաֆաներու հրատարակութիւնն եղած է ըստ Թ. 98 շեռագրին։

Հ. Ն. ԱԿՈՆԵՆ